

УДК 8.08.26

І.М. ЯЧМЯНЁВА

АДМЕТНАСЦІ КАНСТРУЯВАННЯ ДЫЯЛАГІЧНАГА МАЎЛЕННЯ Ў ПРОЗЕ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРАЎ БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМЕНнікаў 20 – 30-х гг. XX ст.)

Тэма данага артыкула надзвычай актуальная ў сучаснай беларускай філалогіі, бо праблемы мовы літаратурна-мастацкіх твораў цікавілі і будуць цікавіць шматлікіх даследчыкаў. Мова герояў як чужое маўленне і чужое выказванне ў творах беларускіх пісьменнікаў са структура-функцыянальнага боку дэталёва разгледжана сучаснымі беларускімі сінтаксістамі і стылістамі. Аднак мова герояў літаратурна-мастацкіх твораў як норма апавядальнай мовы пакуль што яшчэ не даследавалася ні ў сучасным беларускім мовазнаўстве, ні ў сучасным беларускім літаратуразнаўстве.

Важную ролю ў стварэнні яркіх, паўнакроўных мастацкіх вобразаў як у плане “іх індывідуальнай моўнай характарыстыкі, так і ў плане раскрыцця іх светапогляду, іх унутранага псіхалагічнага стану” [1, с. 169] адыгрывае мова герояў, пабудаваная на жыццёвым, рэалістычным матэрыяле. Таму мастацкія дыялогі – гэта жывыя, натуральныя, вельмі трапна занатаваныя галасы жыцця, часта з характаралагічнымі індывідуальнымі адзнакамі, амаль што дакладныя копіі бытавых дыялогаў.

У канструяванні дыялагічнага маўлення вялікая роля надаецца разнастайным гутарковым сінтаксічным элементам, якія з’яўляюцца “важным сродкам сублімацыі, узаемасувязі з жыццёвым, бытавым дыялогам і ў той жа час актуалізуюць эстэтычную апрацаванасць як адпаведнасць мастацкай праўдзе характараў, створаных пісьменнікам” [2, с. 204]. Як зазначала В.Б. Сірацініна, майстэрства пісьменніка заключаецца ў тым, каб “мінімумам сігналаў гутарковасці стварыць уражанне, што людзі кажучь, размаўляюць, вядуць гутарку і адначасова перадаць чытачу патрэбныя звесткі” [3, с. 77-78]. Такімі сігналамі гутарковасці ў прозе з’яўляюцца пыталыныя, пабуджальныя, клічныя канструкцыі, звароткі, неразвітыя і няпоўныя сказы-рэплікі, недаказ і інш. У творах беларускіх пісьменнікаў 20 – 30-х гг. XX ст. К. Чорнага і М. Зарэцкага даныя канструкцыі ў дыялогах з’яўляюцца неабходным сродкам мастацкай выразнасці.

Пыталыныя канструкцыі як тыповы экспрэсіўны сродак у дыялагічным маўленні не вызначаюць зместу і будовы наступнага выказвання, як звычайна, а самі “рэагуюць на папярэдняе паведамленне, у выніку чаго ўтвараецца сэнсавая пара “паведамленне” – “пытанне, выкліканае гэтым паведамленнем”. Такое пытанне мае агульны характар і патрабуе толькі пацвярджэння або адмаўлення ўсё тых жа слоў, якія дапаўняюць змест папярэдняй рэплікі” [4, с. 80]. У дыялагічным маўленні мастацкіх твораў К. Чорнага і М. Зарэцкага пыталыныя сказы вылучаюцца прызначэннем (калі гаворачая асоба ставіць перад суб’яднікам пытанне, на якое ён павінен адказаць і ў выглядзе чарговага пытання сфармуляваць сцвярджэнне, якому пыталыная форма надае эмацыянальную афарбоўку) і своеасаблівай інтанацыяй. Возьмем некалькі прыкладаў з твораў прайзаікаў:

– Як, Смоўж, га ? Пойдзем на паляванне?

– Усё роўна... [5, с. 31].

- А даўно айчымы памёр?
- Нядаўна.
- А маці жыве?
- Маці жыве.
- А больш хто ў вас ёсць?
- А больш у нас яшчэ дзяўчыны дзве ёсць... [6, с. 20];
- Як жа я ў калгас, калі бацькі не йдуць? Што я з імі зраблю?
- Не хочучь – не трэба. Ідзі адна [5, с. 472].

Такімі элементарнымі бытавымі дыялогамі, для якіх характэрна пыталына-адказавая форма, насычаныя творы пісьменнікаў. Рэплікі ў іх нешматслоўныя, лаканічныя. Аўтары амаль не характарызуюць мову герояў, аўтарскія рэмаркі вельмі рэдкія і даволі традыцыйныя, нейтральныя.

Пабуджальныя канструкцыі ў дыялагічным маўленні перадаюць агульнае значэнне ўздзеяння на суб'екта, пабуджэння яго да дзеяння, выражаюць розныя волевыяўленні гаворчай асобы. У агульным значэнні пабуджэння такіх сказаў выдзяляюцца разнастайныя адценні: загад, патрабаванне, прапанова, заклік, просьба і інш.

У дыялогах праявіліся творы М. Зарэцкі і К. Чорны выкарыстоўваюць пераважна двухсастаўныя і аднасастаўныя (пэўна-асабовыя, безасабовыя), поўныя і няпоўныя, развітыя і неразвітыя пабуджальныя канструкцыі. Адным з граматычных сродкаў іх афармлення з'яўляецца форма выказніка 2-й асобы загаднага ладу адзіночнага або множнага ліку (асноўная форма выражэння пабуджэння), 1-й асобы множнага ліку або 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку ў спалучэнні з часціцай *хай* (*няхай*):

- Ну, дакуль сядзець будзеце! *Выходзі* на вуліцу!
- Хлопцы, *бяры* іх! [5, с. 48];
- Даволі ўжо ждаць! Годзе ўжо. Не хоча – не трэба... абыдземся і без яго...

Хадзем усе ў клуб. Там музыка грае... А ён *няхай* тут адзін астаецца.

Народ адказаў дружным гудам:

- *Хадзем!*.. Годзе!.. Далоў яго! [5, с. 258];
- *Няхай жыве* Чырвоная Армія! Ура!..
- Ура! Ура! Чырвоная Армія! [5, с. 48];
- *Давай*, мама, буду есці [6, с. 67].

Клічныя канструкцыі ў адрозненне ад пыталых, пабуджальных, апавядальных рэплік-сказаў у дыялагічнай мове твораў К. Чорнага і М. Зарэцкага характарызуюцца большай паўнатой значэння, таму што не толькі паведамляюць пэўныя факты, але і выражаюць адносіны гаворчай асобы да іх. Эмоцыі, што перадаюцца клічнымі сказамі, могуць мець разнастайныя адценні: упэўненасці (няўпэўненасці), згоды (нязгоды), папроку, смутку, шкадавання, радасці, замілавання, здзіўлення, прывітання і інш. Граматычнымі сродкамі выражэння эмацыянальнасці служаць узмацняльныя часціцы *ж* (*жа*), *ну і, то*; выклічнікі *ой, ай, эй, эх*; указальныя часціцы *вось дык, (ось), вунь (унь), гэта* і г.д.

Шмат такіх прыкладаў знаходзім у творах пісьменнікаў:

- Што гэта? – крыкнула настаўніца.
- *Гэта Насця Закрэўская цэлымі торбамі гарох у клас носіць!* – закрычаў

Серж.

- Насця, нашто ты гарох у клас носіш! – запытала настаўніца.
- *Гэта я купіла суп варыць* [6, с. 101];
- Нічога. Вам, маладым, гэта не шкодзіць.
- *У, старыя які!... Падумаеш!* [5, с. 174];
- *Ладна!* Давай лепей памяркуемся, як спрытней гэта абляпаць!
- *Давай памяркуемся!*.. [5, с. 124].

Спецыфічнай рысай дыялагічных канструкцый з'яўляецца зваротак. У складзе рэплік дыялогаў прозы К. Чорнага і М. Зарэцкага выкарыстоўваюцца агульна-распаўсюджаныя ў літаратурнай мове тыпы звароткаў: развітыя і неразвітыя, адзіночныя, паўторныя, складаныя і групавыя. У дыялогах зваротак служыць галоўным чынам для таго, каб прыцягнуць увагу рэцыпіента да прадмета паведамлення, выканаць загад, просьбу таго, хто гаворыць, адказаць на пытанне, выразіць душэўную спагаду, сардэчнасць, пяшчотнасць, ласку і інш. У гэтых выпадках гаворачая асоба, называючы суб'ядніка і выражаючы свае адносіны да яго, выкарыстоўвае зваротак для стварэння непасрэднасці маўлення. Найбольш тыповай і ўжывальнай формай выражэння зваротка з'яўляецца форма назоўніка ў назоўным склоне з паясняльнымі словамі або без іх, прыметнікі, стылістычныя разнавіднасці тропай, формы клічнага склону і інш.:

– Ой, *мой сыноч*, ці не замысліў ты што? Глядзі, беражыся...

– Не бойся, *мама!*...Я – круткі, мяне голымі рукамі не возьмеш... [5, с. 44];

– А, *стары верабей!* – загаманіў вайсковы, убачыўшы старшыню. – Ну, як маешся, *чорт барадаты?*

– А дзякую, нічога. Як вы? Ну, заходзьце, зрабіце ласку!.. [5, с. 46];

– *Дачушка, Люся-Дарагуся*, можа, табе лепш сёння? [6, с. 65].

Вусна-гутарковая форма камунікацыі цесна звязана з законам эканоміі, які аддае перавагу і найбольш лаканічнаму выражэнню думкі, і афармленню не толькі яе самой, але і састаўных элементаў. Таму няпоўныя і неразвітыя сказы стылістычна важныя як сродак лаканічнага маўлення. Змест іх вызначаецца зместам папярэдняй або наступнай рэплікі. Непаўната рэплік у дыялагічным маўленні тлумачыцца тым, што пры размове няма неабходнасці паўтараць ужо сказанае раней, таму гаворачая асоба часта апускае ў рэпліцы словы з выказвання свайго суб'ядніка і перадае толькі новую інфармацыю. Широкае выкарыстанне няпоўных канструкцый у прозе М. Зарэцкага і К. Чорнага звязана і з дынамікай дыялога, у выніку чаго паўтор у рэпліцы аднаго з удзельнікаў гутаркі элементаў папярэдняга выказвання суб'ядніка становіцца і непатрэбным, і немагчымым, бо ён (паўтор) выклікае перагружанасць дыялагічнай мовы.

Назіранні над мовай твораў празаікаў сведчаць, што няпоўныя канструкцыі ў дыялогах могуць мець у наяўнасці абсалютна адзін з галоўных членаў (дзеянік або выказнік) ці даданы член (дапаўненне, азначэнне, акалічнасць):

– Ну як, хлопцы?..

– *Ляжаць*.

– *Усе?*

– Да аднаго.

– Хто страляў?

– Я...

– Ты, Грышка?

– Я.

– *Навошта?*

– Не мог саўладаць... здаравенны... ледзь мяне не прыбраў...

– *Прыстрэліў?*

– Так точна [5, с. 132].

Шмат падобных прыкладаў сустракаецца ў творах К. Чорнага:

– Хто зрабіў прыклад?

– Я, – абазвалася адразу некалькі галасоў. Абазваўся таксама і Серж.

– Правільна робіць прыклад Насця? – запытала настаўніца.

– *Правільна*, — пачуўся голас [6, с. 88].

Як відаць, прыведзеныя дыялогі з'яўляюцца трапнымі замалёўкамі з натуры, амаль што дакладнымі копіямі бытавых дыялогаў з нешматслоўнымі, лаканічнымі рэплікамі персанажаў, недагаворанай інтанацыяй і г.д. Неразвітыя і няпоўныя сказы-рэплікі надаюць літаратурна-мастацкаму маўленню непасрэднасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць.

Некалькі адрозніваюцца ад няпоўных сказаў канструкцыі з недаказам. Недаказ як стылістычная фігура, што шырока выкарыстоўваецца ў мастацкім дыялогу твораў М. Зарэцкага і К. Чорнага, значна ўзмацняе экспрэсію маўлення, выражае пэўныя эмоцыі героя, садзейнічае дэталёваму апісанню псіхалагічнага стану дзейных асоб. У якасці прыкладу прывядзём дыялог з апавядання М. Зарэцкага "Ноччу":

Цяпер гуртам ізноў пасыпалі ў хату... Падступілі к Ягравай жонцы... Хвёдар перад усімі...

– Што з Мікітам зрабілі?...

– З Мікітам? З якім Мікітам?..

– А! Не ведаеш!.. Нечага нявінэнтка корчыцы! Годзе ўжо вам кроў нашу піць!..

Гавары, дзе Мікіту дзелі? [5, с. 95];

Вось прыклад з твораў К.Чорнага:

– Ніколі з ім так не было, каб ён быў такі нясмелы, што спускаў вочы ў падлогу, – сказаў пра свайго сына Сержаў бацька. – *Гэта, мусіць, ён пасля таго, што пачуў пра вас з майго расказу...* Ну добра, Серж, ідзі гуляй з дзяўчаткамі [6, с. 131].

Менавіта за кошт недаказу праявіцца дасягае натуральнасці сцэны, якая становіцца больш выразнай дзякуючы і далейшым рэплікам. Як вынікае з праведзенага аналізу, канструкцыі з недаказам садзейнічаюць дэталёваму апісанню пэўнага эмацыянальнага стану герояў, надаючы кантэксту гутарковы характар.

Нярэдка рэплікі дыялогаў афармляюцца як сінтаксічна непадзельныя сказы. Паводле значэння і функцыі ў дыялагічным маўленні твораў М. Зарэцкага і К. Чорнага выдзяляюцца сказы сцвярдзальныя (*Так, Ага, Угу, Ну, Аге, Правільна, Вядома* і г.д.), адмоўныя (*Не, Няпраўда*), пыталыя (*Дзе? Куды? Калі?* і інш.), эмацыянальна-ацэнныя (*Ура! Ну-ну! Эх!* і г.д.), пабудзальныя (*Прэч! Ну!* і інш.). Асобна вылучаюцца так званыя выклічнікі маўленчага этыкету, якія не маюць значэння сцвярджэння або адмаўлення, не выражаюць экспрэсіўна-мадальную ацэнку выказвання, але паказваюць адносіны да гаворачай асобы:

– Матрос!

– Ну!

– Ужо блізка дванаццаць, зараз павінны выпраўляцца... [5, с. 130];

– Купрыянаў у дварэ?

– Ага, пан у дварэ.

– Пан? – насмешліва перапытаў Гуторскі.

– Ага, – не зразумела дзяўчынка. – І пані таксама ў дварэ [5, с. 122];

У канструяванні дыялагічнага маўлення значная роля надаецца далучальным і парцэляваным канструкцыям, якія з'яўляюцца своеасаблівым экспрэсіўным сродкам, ствараючы ўражанне непасрэднасці маўлення, калі фраза складаецца як бы "на хаду", без папярэдняга абдумвання. Такое экспрэсіўнае далучэнне слоў ці групы слоў да ўжо выказанага зместу ў выглядзе дадатковых звестак і тлумачэнняў, узнікшых у свядомасці гаворачага ўжо пасля таго, як выказана асноўная думка, апраўдана стылістычнымі мэтамі і абумоўлена ў першую чаргу закладзенымі ў іх багатымі магчымасцямі выражэння сэнсавых і эмацыянальных адценняў:

– Паночкі, змілуйцеся!.. Чатыры бярушкі адсек невялічкія... *Хаты не маю...* у лазні жыву... [5, с. 109];

– Назначце час і месца! – звярнуўся Гуторскі да Ніны.

Тая падумала.

– У пятніцу а дзiesiąтай гадзіне ўвечары... У *Купрыянава, у флігелі... Дзверы будуць адчынены...* [5, с. 129];

– Насця, нашто ты гарох у клас носіш? – запытала настаўніца.

– Гэта я купіла суп варыць.

– Табе мама сказала купіць?

– Я сама. Мама мая жыве ў Маскве [6, с. 101].

Такія сінтаксічныя канструкцыі, удала выкарыстаныя ў дыялагічным маўленні М. Зарэцкага і К. Чорнага, з'яўляюцца універсальным прыёмам імітацыі размоўных інтанацый.

Своеасаблівым паэтычным прыёмам у дыялагічным маўленні выступаюць сегментаваныя сінтаксічныя канструкцыі, якія заключаюцца ў "лінейнай падачы цесна сінтаксічна спаяных членаў у сувязі з задачамі актуалізацыі выказвання, з эмацыянальна-экспрэсіўным падкрэсліваннем членаў сказа, са спецыфічным іх інтанаваннем" [7, с. 68]. У творах пісьменнікаў такія канструкцыі маюць афарбоўку вуснага выказвання, ствараюць асаблівую паэтычную танальнасць і напружанасць выкладу. Іх нельга аднесці да якой-небудзь адной разнавіднасці сказаў – простых ці складаных. Усе яны сведчаць аб тым, што ў вусна-гутарковым маўленні назіраецца тэндэнцыя да пашырэння спрошчаных, сціслых сінтаксічных канструкцый, "здольных у лаканічнай форме перадаць даволі аб'ёмную інфармацыю" [7, с. 44]. Пацвердзім сказанае прыкладамі:

– Дык во ты чаго? Ну, гэта ж глупства, Даніла. Пажартавалі трохі... Праўда, ён мне трохі падабаецца... Хлопец нішто – *спрытны...*

– Я знаю... [5, с. 194];

– Э, пачкай, – нібы ўспомніўшы штось, затрымаў яго пруднік. – Ён жа ж ведаеш, з гэтым забойцам паехаў, з *Ягорам Даўгім...* Каб не здарылася з ім чаго часам?... [5, с. 92];

Як відаць, такія літаратурныя прыёмы, насычаючы мову твора, дазваляе ўзмацніць пэўную характаралагічнасць маўлення, чым стварае ў рэцыпіента поўную ілюзію жывога дыялога.

Такім чынам, разгледзеўшы адметнасці канструявання дыялагічнага маўлення ў прозе К. Чорнага і М. Зарэцкага, можна адзначыць, што сказы-рэплікі ў дыялогах твораў пісьменнікаў характарызуюцца, як правіла, эмацыянальнасцю і маюць агульную рысу – пабуджэнне як выражэнне ўздзеяння на рэцыпіента. Яны адрозніваюцца паміж сабой пэўнай сінтаксічнай будовай, інтанацыйным афармленнем і адценнямі значэнняў. Формамі фраз, характарам іх аб'яднання ствараецца той ці іншы тып мовы героя, які адрозніваецца пэўнай мелодыкай маўлення, экспрэсіўнай афарбоўкай, дынамізмам, што адпавядае прадметнаму зместу выказвання і надае яму пэўную эстэтычную каштоўнасць як сродку псіхалагічнай характарыстыкі персанажаў. Таму можна з упэўненасцю сказаць: творчасць беларускіх празаікаў 20 – 30-х гг. ХХ ст. К. Чорнага і М. Зарэцкага, іх пошук новых стылістычных сродкаў у канструяванні дыялагічнага маўлення пераканаўча сведчыць аб тым, што рэплікі, дыялогі, маналогі персанажаў літаратурнага твора адлюстроўваюць спецыфіку мастацкага мыслення аўтара, ствараючы разам з іншымі моўнымі сродкамі вобраз апавядальніка.

ЛІТАРАТУРА

1. *Цікоцкі, М.Я.* Сугучнасць слоў жывых...: Нататкі па стылістыцы мастацкай літаратуры / М.Я. Цікоцкі. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1981. – 191 с.
2. *Будагов, Р.А.* Литературные языки и языковые стили / Р.А. Будагов. – М.: Высшая школа, 1967. – 376 с.

3. **Сиротинина, О.Б.** Русская разговорная речь: пособие для учителя / О.Б. Сиротинина. – М.: Просвещение, 1983. – 80 с.
4. **Винокур, Т.О.** О некоторых особенностях диалогической речи // Исследования по грамматике русского языка / Т.О. Винокур. – Москва, 1995. – С. 74-86.
5. **Зарэцкі, М.** Збор твораў: у 4 т. / Зарэцкі М. – Мн.: Маст. літаратура, 1989. – Т. 1: Апавяданні. – 526 с.
6. **Чорны, К.** Апавяданні / К. Чорны. – Мн.: Нар. асвета, 1968. – 176 с.
7. **Лаптева, О.А.** Русский разговорный синтаксис / О.А. Лаптева. – М.: Наука, 1976. – 399 с.

Паступіў у рэдакцыю 16.04.2008 г.